

ՄԱՍՆԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յունաց ողբերգութեան ընդհանուր պատմութիւնը :

Յունական մատենագրութեան սկզբնաւորելու ժամանակին քննութենէն կը տեսնուի յայտնապէս, որ Յոյնք կը զանազանին իսկաբար լատին ու հիմակուան ժամանակի գրականութիւններէն . և այս զանազանութիւնն է իրենց նախատիպ գրիչը : Աւրոպական ժողովրդոց մէջ միայն Յոյնք եղած են, որ ուրիշ ժողովրդէնէ առած չեն քերթողական ներշնչութիւնը . այլ իրենք իրենցմէ իրենց սրտին զգացմունքներն ու մտաց նորանոր իմաստները գեղեցիկ կերպով մը հաղորդել ուղեւոր ուրիշներուն՝ բանաստեղծել սորված են : Ինչուան կրնայ ըսուիլ ալ (գոնէ հին յիշատակ մը պահուած չըլլալով աս կարծիքիս դէմ), թէ իրենց մէջ բանաստեղծութիւնը չծնաւ անկատար ու տխուր կերպարանքով մը, որովհետեւ իրենց բանաստեղծութեան պատմութիւնը հոմերոսով կը սկսի, որ այն պիտի իմն օրինակ է կատարելութեան, որուն ինչուան հիմա ոչ ոք հաւասարած է . և այն առասպելախառն աւանդութիւնն որ ունէին Յոյնք՝ թէ 'ի Սոսայից ընդունած են իրենք քերթողութեան պարգևը, կարծես թէ ճշմարտութեան կը մօտենայ, ու կը ցուցնէ որ գերբնական կարողութիւն մըն էր նորածին բանաստեղծութեան մը մէկէն 'ի մէկ զարգացեալ ու յառաջագէմ վիճակի մը մէջ երևնալը :

Բայս գրականական հրաշալեաց ուրիշ պատճառ չկրնար տրուիլ, բայց եթէ ան վաւրճուն երեւակայութիւնը, որ հարաւային ժողովրդոց սեփական ձիրքն է, և առանձին կերպով մը Յունաց : Բնութիւնը իրենց աչքին առջև կենդանի ու ոգևորեալ կ'երևար . առտնին կեանքն ու քաղաքական կեանքը՝ լի աննման գեղեցկութիւններով ու հաճոյական սրտի . միով բանիւ՝ իրենց

ամէն գործոց ու անոնց ամենէն մանր պարագաներուն մէջ կը խառնէին քերթողական զգացմունք մը : Բանաստեղծութիւնը իրենց սովորութիւններուն ու իրենց օրինադրութեանցը հետ միացած էր . երբեմն ինչուան իբրև կրօնական ու քաղաքագիտական օրէնք մը կը գործածուէր . և երբեմն ալ հայրենեաց համար ձայնը կը բարձրացնէր ու իբրև հասարակաց բերնէն ժողովրդեան զգացմունքը կը բացատրէր : Բայսպիտի մեծ ու սրբազան պաշտօն մը յանձն առած մարդիկը, որ այս բանաստեղծագիրն մէջ՝ գերազանց բանաստեղծ կոչուելու արժանաւորութիւնն ունէին և զօրոնք բոլոր ազգը միաձայն հաւանութեամբ իրենց սրտին թարգմանչ կը սեպէր, ինչպիսի ծանրաբարոյ ու վեհ անձինք պիտի ըլլային : Եւոր համար զարմանք չէ՝ որ յունական հանձնարոյն առաջին արտադրութիւններուն, և այսպիսի բնական ու վսեմ ներշնչութեամբ մը յօրինուած երգերուն մէջ այն աստիճանի ճշմարտութիւն ու մեծութիւն կը փայլի :

Բանաստեղծութիւնը այլ և այլ ու զանազան առթիւ մէջ հանդիսանալով և իւրաքանչիւր բանաստեղծի առանձին ախորժակին հպատակելով, շուտով շատ մասերու բաժնուեցաւ Յունաց մէջ : Բայն ատեն բնականաբար ու մարդկային ընտիր բնածին զգացմամբ մը հաստատուեցաւ տեսակ տեսակ քերթութեանց ընդհանուր դասաւորութիւնը, և ոչ թէ մասնաւոր խորհրդածութեան ու մասնաւոր հնարից ծնունդ եղաւ ասիկայ :

Սմանք՝ առ 'ի չգոյէ պատմութեան որ դեռ կենաց լոյսը տեսած չէր, անցեալ ժամանակաց պատմագիր ուղեցին ըլլալ, ու ստեղծեցին դիւցազններգալ բանաստեղծութիւնը . այլք մոռացութեան ձեռքէն դողցան հին ատենի իմաստութեան աւանդութիւնները, ու դարուց աշխատութեամբ ժողովուած ու դիզուած գիտնական տեղեկութիւնները, և հնարեցին վարդապետական քերթութիւնը, որ ան ատեն սերտ ու

ներքին կապակցութեամբ մը միացած էր դիւցազներգութեան հետ . որովհետեւ անոր պէս այս ալ անցեւոյն տեսակ մը պատմութիւն էր , որ յունական նորակազմ ընկերութեան պիտոյքը կը մատակարարէր : Արդապետական քերթութիւն յորինող բանաստեղծները այս տգիտութեան ժամանակին՝ ճշմարտապէս ուսուցիչ ու իբրեւ օրինադիր էին մարդկութեան , ուսկից կողոպտուեցան ապագայ տառններ : Արկէին իրենք միտքերը , ժողովրդեան բնաւորութիւնը կը լաւցընէին , բարոյականն ու արուեստները կը սորվեցընէին . իրենց տուած դասերը , որ բանաստեղծութեան ու լեզուի վայելչութեամբ զարդարուած էին , կը գերէին ժողովրդեան երեւակայութիւնը , անոր յիշողութեան մէջ կը տպաւորուէին , որդւոց որդի կ'իջնային , և ասանկով փորձով ստացուած տեղեկութիւնները կը մշտնջենաւորէին ազգին մէջ :

Իսել մը բանաստեղծներ ալ եղան , որոնք նուիրեցին իրենց տաղերը զաստուածս ու աստուածոց զաւակ դիւցազունները հռչակելու , այն զարմացմանն ու սիրոյ զգացմունքները բացատրելու , զորոնք դից ու զանոնք աշխարհիս մէջ անկատարելաբար ներկայացընող կուոց վրայ ժողովուրդն ունէր . դարձեալ նկարագրելու ամենէն աւելի խորին ու ամենէն աւելի սաստիկ , և երբեմն ալ ամենէն աւելի դուզնաքեայ ու ամենէն աւելի սնոտի սրտի յուզմունքները , կրօնական եռանդը , հայրենեաց սէրը , անձնանուէր գործքերը , քաջասրտութիւնը , կաթողին սէրն ու ատելութիւնը , ցաւն և ուրախութիւնը , ինչուան նաեւ հաճոյից անյապ ցանկութեամբ պարարելը . և ահա ասոնք ստեղծեցին քնարերգակ քերթութիւնը :

Վիխաւորաբար այս իրեք կերպարանքներն առաւ 'ի սկզբան Յունաց բանաստեղծութիւնը , որոնց ծագումն տուաւ իրենց ընկերութեան նախնական վիճակը : Առասպելական դարուն միջոց՝ ասոնց բոլորը միանգամայն ծաղ-

կեցուցին Արիէոս , Սուսէոս և Իլիոս . իսկ անկէ ետքի դարուն՝ ետեւեղան այս զանազան քերթութիւններուն , բայց առանձին մասերու , Հոմերոս և Եսիոդոս , և ան քնարերգակ քերթողաց բազմութիւն խումբն որ անոնց յաջորդեց : Սակայն երբոր գիտութիւնը յառաջագիմութիւն ըրաւ , գիւրերը գտնուեցան , արձակ մատենաւորութիւնը հնարուեցաւ , ու պատմութիւն գրուիլ սկսաւ , բանաստեղծները այնչափ առջինին պէս հարկաւոր չըլլալով մարդկութեան՝ յարգերնին շատ կորսընցուցին :

Անկէ ետքը , ինչպէս կը պատմէ Արատիոս , բանաստեղծութիւնը իբրեւ զուարճութիւն ու սփոփանք մը սկսաւ սեպուիլ .

Եւ խողուց եկեալ 'ի գիւտ՝ երկայն երկոց գուլ
և հանգիստ :

ԱՐՈՒԵՍՏ ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆ , տող 404 :

Այն ատեն նոր տեսակ քերթութիւն մը ելաւ , որ առջիններուն չափ ուղղակի ու իրական օգտակարութիւն չունէր . ասիկայ դիւցազներգակ բանաստեղծութեան պէս մարդուս հետաքննութիւնը շարժելով , վարդապետական քերթութեան հանձարեղ իմաստութիւնը բանեցընելով , ու քնարերգական կենդանութիւն մը առնելով , այս գեղեցիկ յատկութիւնները բոլորովին նոր կերպով ու նոր պայծառութեամբ մը հանդիսացուց , և այս ինքնահնար ախորժելի միութեամբ մագեց ամենուն միտքը :

Արդարեւ զարմանք է որ թատրերգութիւնն այսչափ ուշ ծնած ըլլայ Յունաց մէջ : Այս սակայն առանց իրենց դիմնալուն՝ թատրերգական արուեստը Հոմերոսի քերթութեանց հետ մտած էր Յունաստան . Իլիականն ու Ագիսականը երկասիրող քերթողին բանաստեղծութեանց մէջ կը բոլանդակուէր բոլոր թատրերգութիւնը . անոնց մէջ կը տեսնուի՝ պարզ ու միանգամայն ճիշդ գործողութիւն մը , որուն աստիճանական ընթացիցը ուղղիչ և կանոնային

միութեան օրէնքներն են, որ ամենայն արուեստից հասարակաց հիմն է, և որուն մասնաւորապէս պէտք ունին թատրերգական երկասիրութիւնները. բնաւորութիւնը, կենցաղ և կիրք քաջ նկարագրուած են, և ըստ մարդկային կենաց դժուարին ու տագնապէցուցիչ առթիւնն ու վիճակացը խռովայոյզ շարժման մէջ ներկայացուցուած. մարդկային սրտին ամէն զօրաւոր ախորժակները բնական ճարտասանութեամբ մը նկարուած են ազգու և ուժգին խօսքերով, և կտրուկ ու վառվռուն խօսակցութիւններով. բանաստեղծը իր քերթութեմէջ ինքզինքը չցուցնէր, այլ ուրիշ անձինք իրեն տեղ ասպարէզ կ'ելէն, և իրենց սեփական բնաւորութիւններովը կը խօսին ու կը գործեն: Համառօտ ասել՝ Նիկանն ու Որիսականը թատրերգութեան վերածելու ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ փոխել բոլորովին անոնց պատմական կերպը, ու խաղետղի մը վրայ փոխադրել տեսարանը: Ինչէն արդեօք այս փոփոխութիւնները բնական կերպով մը ու ինքնաբերաբար չգործադրուեցան: Յունաց մէջ: Ինչէն Խառնութիւնը իրենց ըրած մրցմանց մէջ, որ արդէն գրեթէ թատրերգական հանդէս մըն էր, և յորում նշանական ու ազգու ձայնի խաղով մը, ու կրից բացատրութեանը յարմար շարժումաձեւով մը կը ջանային յաղթել իրարու ու մրցանակը ձեռք ձգել, ինչէն երեւակայութիւննին չէ արթնցած ու օրինակի համար՝ Միսթոփանի և Միսթիլայ վիճաբանութիւնը արտասանելու ատեն, չեն առած այն դիւցազուններուն կերպարանքը, որոնց խօսքերը կ'արտաբերէին, և իբրեւ Միսթիլէս մը, իբրեւ Միսթիլմոն մը չեն ներկայացած ժողովրդեան առջև, որ չորս կողմերնին առած՝ ու շաղկապութեամբ ու հիացմամբ մտիկ կը դնէր անոնց. ինչպէս արդեօք անզգալի ու գրեթէ անտնօրինելի յառաջադիմութեամբ մը՝ չկրցան դերասան ըլլալ այն տեսարաններուն, որոնց միայն պատմողներն էին: Հոմերոս ժամանակով առանց ամենեւին երկբայութեան զօ-

րաւոր ազգեցութիւն մը ըրաւ ողբերգութեան յառաջադիմութեանը վրայ: Պղատոն կ'ըսէ՝ թէ ինքը ճշմարիտ վարժապետն եղաւ ողբերգակ բանաստեղծից, որ իր օրինակին վրայ իրենք զիրենք կերպարանեցին, և Հոմերոսէ առին իրենց նիւթերուն մեծ մասը: Եւ քիչ քիչ ինքն իր բերնով կը խոստովանէր՝ թէ իր սեղանը Հոմերոսի մեծ ինչոյքներուն նմանութեամբ պատրաստուած էր. և զՍոփոկլէս արժանապէս գովելու զեղով, որքէրգաին Հոմերոս անուանեցին զինքը, ինչպէս նաև փոխադարձաբար՝ երբեմն նոյն ինքն իսկ Հոմերոսը կը կոչէին Սոփոկլէս Գիւցաղներգութեան, և Քեթագոյն որքէրգաին ի Կերնոյն: Սակայն հանդերձ այս նմանութիւններովը, և հանդերձ այն գրեթէ ազգախառն միութեամբ որ կը կապակցէր զՀոմերոս այս տեսակ բանաստեղծից՝ իր հանձարոյն զաւակներուն հետ, ամենեւին ձեռնտու չեղաւ Հոմերոս թատրերգական արուեստին ծննդեանը, որուն հսկայաքայլ յառաջադիմութեան ինքը լուսաւոր գաղափար պիտի ըլլար: Հոմերոսի ու Եսթիլոսի մէջտեղը, որոնք ըստ ենթադրութեանն պէտք էին իրարու ետեւէն յաջորդել, յետ կարգ մը բանաստեղծներու, որոնք թէպէտ աւելի քնարերգակ, քան թէ թատրերգակ ու ողբերգակ էին, բայց ատեն մը և նոյն իսկ ճշմարիտն ողբերգութեան գիւտէն խել մը ժամանակ վերջը ողբերգակի անուամբ կոչուեցան, երեցուն Սոփոկլէս, Եսթիլոս, Պրատինաս, Փրինիկոս, և անշուշտ դեռ ուրիշներ ալ: Սիպուածը, որ մարդկանց գիտերուն ու հնարքներուն մեծ մասին մէջ առաջին արդիւնք ունեցողներէն մէկն է, անանկ կարգադրեց՝ որ թատրերգութիւնը ամենէն աւելի պատահական ու ամենէն աւելի անկարծելի պատճառով մը սկզբնաւորութիւն ունենայ. երկդունէին՝ կամ սպանդարամետական երգերը եղան հայր թատրերգութեան:

Սակայն այս դիպուած ըսելը՝ թե-
րևս անկից ալ առաջ գայ, որ չգիտցուի
թէ ինչ աւելի էական պատճառներով
ծագած է թատերագութիւնը։ Վիւց-
ազներգութիւնն իր պայծառ օրերը ան-
ցուցեր էր․ պարբերական քերթողք՝
անգագալի կերպով անոր ընթացքն ուղ-
ղեր էին դէպ ՚ի պատմութեան, որ ա-
նոր տեղը պիտի փոխանակէր․ կը մեր-
ձենար այն ժամանակը, յորում զրոյցը
ները կէս մը թօթափելով իրենց վրայէն
դիցաբանական հրաշից ազդեցութիւն
ները, մարդկային դիպուած ու մարդ-
կային կիրք միայն պիտի ըլլային, որոնք
թատերագութեան տարերքն են։ Սիւն-
գամայն տաղն ալ՝ յետ երգելու այն
ամէն զգացմունքները, որ մարդկային
օրտին խորը կը զայրանան կ'ուռնուն և
կ'ուզեն պատուել մարմնեղէն թումբն
ու դուրս գեղանիլ, նոր դրութեան մը
կը կարօտէր՝ որով առողջանայ դարձեալ
ու նոր տեսակ ներշնչութիւններով
յախշտակէ մարդկանց սիրտը․ և այս
ներշնչութիւնները միայն դիւցազներ-
գութեան յիշատակներէն կրնար առ-
նել՝ թատերագական կերպի փոխելով
զանոնք։ Հարկ էր նոր տեսակ բանա-
ստեղծութիւն մը գտնել, որ չստորա-
գրէր զկեանս պատմական ոճով, ու
զգածեալ խանդով, հապա միջին գիւ-
տով մը, որ առջինին պէս հետաքննա-
կան ըլլար, և երկրորդին պէս ալ քաջ
ճարտասան, և քան զերկուսն աւելի
գործունեայ․ այն ինքն է՝ թատերագա-
կան գործողութեամբ, որ տաղին ու
դիւցազներգութեան իրարու հետ հան-
դիպելէն պէտք էր առաջ դար, ինչպէս
որ երկու ելեքտրացեալ ամպերու իրա-
րու մերձենալէն՝ կայծակ կը ցողանայ։
Եւ առաջին անգամ այս երկու ցեղ
քերթութիւնները երկդունենային մէջ
իրարու հանդիպելով, զուգեցան իրա-
րու հետ ու թատերագական արուեստը

1 Պարբերական (Գ.Վ. Cyclique) կը կոչուէին
այն քերթողները, որ Տրոյայ պատերազմին կամ
անկէ ետեւի գէպքերը չափաւոր ընդարձակու-
թեամբ մը անգիր յօրինած՝ կ'երգէին ժողովրդեան
մէջ։

ի լոյս բերին։ Այս սպանդարամետա-
կան երգերը ամէն կերպ կ'ըլլային,
ծանր կամ ծաղրական, ըստ հանգամա-
նաց այն ստառածային դէպքերուն՝ զո-
րոնք կը տօնախմբէին, ըստ այլ և ոյլ
նպատակի տօներուն, ՚ի մուտս ձմեռան
և կամ ՚ի դարձ գարնայնոյն․ ասոնց
կ'ընկերէր երաժշտաց ու կաքաւչաց
միաբանութիւնը, որ կը տարբերէր ըստ
զանազանութեան նիւթերուն․ և միան-
գամայն Սատիրեանց ու այլ հետեւողաց
Լաքոսի պարը, զորոնք Լիւրն մօտց,
իբրև դերասան մըն էին ասոնց․ իսկ
արդ այս երգերը նմանութիւն մը չու-
նէին այն ողբերգական ու կատակեր-
գական հանդիսացուցմանց հետ, որ ի-
րենցմէ պիտի ելլէին։ Եւսոնց մէջ երե-
ցած ազատութիւնը աւելի դիւրութիւն
ու աւելի համարձակութիւն չէր տար,
քան զայլ պաշտօնական՝ քերթուած-
ները, ձեռք զարնելու այն նորաձեւու-
թեանց, ուսկից կրնար յառաջադայիլ
թատերագութիւնը։ Եւսով է որ երբ
ողբերգութիւնը իրապէս սկսաւ Լիւթն
քի մէջ, Յունաստանի ուրիշ ժողո-
վուրդները, որոնց մէջ բանաստեղծու-
թիւնը, երաժշտութիւնը, կաքաւն ու
մնջկատակը հաւասարապէս և թերեւս
աւելի հնուց կը ծառայէին ստառա-
ծոյ, և մասնաւորապէս Լաքոսի մո-
տուցուած պաշտօնը հանդիսաւոր ընե-
լու, բողոքեցին ու իրենց ընծայեցին
այս գիւտին առաջնութիւնը, և հեռա-
ւոր ժամանակներու մէջ ուղեցին զրո-
նել Թիւսպիոի նախորդներ։ Սակայն
ընդունայն ու անարդար էր իրենց պա-
հանջմունքը․ որովհետեւ ոչ եթէ իրի
մը տարերքը հնարք մը կը կայացընեն,
այլ զօրաւոր կամ բաղաւոր հանճարի
մը զանոնք ժողովէն ու միացընելը՝ գիւտ
կը համարուի։

Այսօրուան օրս կը գիտցուի թէ ինչ
պէս աթենական ողբերգութիւնը, կամ
լաւ ևս՝ այն խառնակ քերթութիւնը,
որ անոր սերմունքը կը բուսնայակէր յին-
քեան և զոր չյապաղեցաւ զարգացը-

նելու ու դուրս հանելու, բաքոսական հանդէսներէն ու արարողութիւններէն ծագեցաւ: Եւ աստուծոյն գովեստները կը հռչակէին երգեցողաց պարեր, և ասոնք կը բաժնուէին պարագլուխներու ու դասապետներու՝ որ փոխն՝ի փոխ կ'երգէին, և հաւանականապէս կ'իսապարերու ալ՝ որ իրարու կը պատասխանէին: այս բնական բաժանմունքն ալ միայն՝ ինքիւրեն կ'օգնէր փոփոխակի խօսակցութիւնը հնարելու, եթէ պէտք ըլլար անոր զիւտին: Ամանակ անցնելէ ետքը սկսան ասոնք, եթէ աւելի զանազանութիւն տալու համար քերթուածոյն, և եթէ երգեցողներուն քիչ մը հանգստեան ժամանակ թողուլ համար, հանդիսին ընթացքին մէջ ընդհատել իրենց երգերը, որ արդէն քիչ մը թատրերգական կերպարանք ունէին, բայց թատրերգութիւն չէին, և այն միջոցին գերասան մը կը հանդիսանար ժողովրդեան առջև ու կը պատմէր նոյն աստուծոյն կենաց գէպքերը: սակայն յետոյ զիւցազանց վէպերն ալ սկսան նկարագրել: Այս նորաձեւութիւնը սկզբան պախարակեցին ծերք և առեճակալք՝ իբրև անպատկառ ու ամպարչտական գործ մը: բայց ժողովրդեան ախորժելի ու հաճոյական երևնալով, հաստատուն մնաց սովորութիւնը: Արդարև ժողովուրդն եղաւ թատրերգական արուեստը, և անոր այլ և այլ տեսակ բաժանմունքները, մասնաւորաբար ողբերգութիւնը, խկապէս գտնողը: Փոխանակ անցեալ ժամանակներու պատմութիւններ արտասանելու՝ պարուն երգոցն ընդհատման միջոցը, սկսան նոյն զիպուածները ներկայ համարիլ, և անոնց ընթացքը հանդիսացնել: Աջորդաբար երկրորդական, ու երրորդական գերասան մըն ալ ներս մտցնելով, անդգալապէս այս խօսակցութեան վրայ սկսաւ տպաւորուիլ թատրերգական գործողութիւնը, և անանկով տեսարան ձևացաւ: Այս գործողութիւնն ընդլայնեցաւ ու ընդարձակեցաւ՝ միշտ պարուն ներկայութեանը առջև: և բնականապէս

անանկ կ'իյնար՝ որ այս յետինս իր տեսածներէն առած տիրութեան կամ ախորժի, զարմացման կամ հիացման զգացմունքները բացատրէր: և ասանկով թատրերգական արուեստին ծնընդեան պարագային պատճառաւ միայն՝ թատրերգութեան ոգեկան վկայն եղաւ պարը, որ անոր իր վրայ ըրած տպաւորութիւնները ամբողջ ու անարատ կը հաղորդէր հանդիսականաց: Ասկզբանէ պարը խաբոսի պաշտամունք արարողութեանց մէջ բոլոր ժողովրդեան երեսփոխանն եղած էր: չորհորսնցուց ինքը իր այս պաշտօնը այն առեճն՝ որ այս կրօնական հանդէսները տեսարանի մը փոխուեցան: բնական կերպով հարկ եղաւ որ ժողովրդեան առջև՝ նոյն խիստ ժողովրդեան անձը ձևացնէ, անոր աչքովը նկատելով ու յանուն նորա դատելով: և ընդհատելով գործողութեան քնացքը՝ այն տիեզերական բարոյականին վճիռները ծանուցանելու համար, որուն ձայնը ամէն մարդու սրտին մէջ կը հնչէր: Երաւընէ կարգէ դուրս անձ մըն էր ասիկայ, զոր բանաստեղծք թատրերգութեան ու հանդիսականաց մէջ իբրև միջին դէմք մը դրած էին, ինչպէս որ նիւթապէս ալ ներկայացուցման ժամանակ տեսարանին ու ամիսի թատրոնին մէջ տեղը կը կենար: անձ մը, որուն ստեղծումը առանձին կերպով սեփական է: Առնաց, որովհետև պատահամբ մը տաւ թատրերգութեան մէջ, և ետքը կամաւորապէս, խորհրդածութեամբ ու ընտրութեամբ պահուեցաւ: և թէպէտ երբեմն իր թատրերգութեան մէջ մանալը անտեղութիւն կը բերէր, սակայն մեծապէս օգնեց յունական ողբերգութիւնը բաղկացնելու, և անոր այնպիսի կերպ մը տալու, որով կը տարբերի ամէն ծանուցեալ ողբերգութիւններէ:

Պարը որովհետև ոչ երբեք կը շարժէր թատրոնին մէջ իրեն համար որոշած տեղէն, և անդադար թատրերգական գործողութեան մէջ մասն կ'ունենար, անոր համար ժամանակի ու տե-

զւոյ խիստ միութիւնները՝ կերպով մը ինքիւրեն ու հարկաւորաբար հաստատուեցան թատերգութեան մէջ։ Ի՞նչ պէս կրնար փոխուիլ այն տեսարանը, որ ոչ երբէք դատարկ կը մնար։ Ի՞նչ պէս կարելի էր գործողութեան միջոցը երկայնժամանակեայ կեղծել, երբոր մի և նոյն դերասանը միշտ ներկայ ըլլալով հանդիսականաց առջև՝ ճշգիւ կը չափէին ամէնքը տևողութեան ատենը։ Այսպիսի անձուկ սահմաններու մէջ պարփակեալ ըլլալով թատերգական գործողութիւնը, պէտք էր որ վախճանի բացարձակ միութիւն ու հանգուցի պարզութիւն ունենար։ Թող որ արդէն ասոնք բնական էին այնպիսի թատերգութեան մը, որ սկսած էր երգերով, պատմութիւններով, ու խօսակցութեամբ պարուն ընդ միոյ միայնոյ անձին։ Ա՛յ երջապէս, եթէ մտածուելու ըլլան այն շքեղութիւնն ու փառաւորութիւնը որ կու տային հանդիսին՝ տեսարանին առջև ժողովուած այսչափ քերթողական վկաները, և թէ ի՞նչ բարոյական ու բանաստեղծական մեծութիւն կը դրոշմէին իրենց երգերը գործողութեան վրայ, այն ատեն դադարաւ մը կրնայ առնուիլ թէ յունական ողբերգութեան զարգացմանը վրայ ի՞նչ աստիճանի ազդեցութիւն ըրաւ պարը, որ գրեթէ բռնազօսեալ կերպով մը մտած էր թատերգութեան մէջ։

Բնականով՝ ողբերգութիւնը իր հաստատուելուն ժամանակի պարագայից համեմատ կը ձևաւորուէր։ Այն միութիւնը, այն պարզութիւնն ու այն մեծութիւնը, որ իր էական յատկութիւններն եղած են, շատ կը յարմարէին ողբերգական նիւթերուն։ Ողբերգութիւնը կրօնքի հանգէսներէ ծնած ըլլալով, և կրնայ ըսուիլ թէ նոյն իսկ կրօնքի արարողութիւն մը սեպուելով, հարկաւորուեցաւ ի սկզբան աստուածոց կենաց պատահարները նկարելու։ Քիչ ատենէն տեսարանի վրայ անցան նաև այն մարդիկն ալ, որ ըստ դիցաբանական առասպելաց՝ աշխարհքիս

առջի ժամանակները սերտ ու ընտանեկան վերաբերութիւն մը ունեցեր էին երկնից բնակչացը հետ։ Այս որովհետև մարդս իր նմանեաց բարուցը կամ գործողութեանց ստորագրութիւնը աւելի կ'ախորժի, շատ չանցաւ ասոնք գլխաւոր անձինքներն եղան։ Սակայն ի վերայ այս ամենայնի աստուածները բոլորովին չվերցուեցան թատերգութիւններէ. և երբոր ալ գրեթէ սկսան չերևնալ տեսարանին մէջ, իրենց ամենակարող կամքը երկար ժամանակ թատերգութեան գլխաւոր ուղղին ու գործողութեան ամենէն աւելի զօրաւոր շարժիչն եղաւ, և ձախող նախազգացմունքներով, ահաւոր երազներով, գուշակութեամբ ու պատգամներով կը յայտնուէր. և ճակատագրին ընդարձակ գաղափարը, հանդիսականաց մտքին մէջ միշտ ներկայ ու միշտ կենդանի, կարծես թէ այս տըխուր պատկերքին խորը կը ձևացընէր, որուն առջևի կողմը մարդկային կիրքերը կ'երևային, որ միանգամայն ազատ ու գերի էին, և կը դիմէին դէպ ի այն նպատակը, զորն որ անոնց կանխաւ որոշած էր բաղին անփոփոխելի, բայց իրենք իրենցմէ քաշելով, և հարկին ձեռաց տակ պարանոցնին խոնարհելու միջոցն ալ՝ պահելով այն անկախ կամքը, որ մեր բնութեան ամենէն աւելի ընտիր ձիրքն է։

Սարգուս ըրած ճիգնը ընդդէմ բաղդին՝ թատերգութեան մէջ միշտ ու անդադար կը նկարագրուէր. և այս գաղափարը դէպքերու զանազանութիւնը միութեան կը բերէր, և բոլոր գործոյն վրայ տեսակ մը սրտաճմիկ ու վեհական մեծութիւն մը կը տպաւորէր։ Ի՞նչ կրնայ գտնուիլ աւելի յարմար մարդու սիրտը շարժելու ու հոգին ազնուականացընելու, բայց եթէ անխորշելի բաղդին ու բարոյական ազատութեան, մեր տկարութեանն ու մեր ուժոյն՝ այս իրարու դէմ ըրած վեժմ ու գորովաշարժ մրցանքը։ Այս տեսարանները կը սորվեցընէին հանդիսականաց՝ թէ քան զմարդ զօրաւոր ու կարող ոգի

մը կայ, որ սովորաբար թշնամի է մարդու, և երբեմն ալ բարեկամ ու նպաստաւոր. կը զօրացնէին զանոնք մարդկութեան մեծագոյն ձախողութիւններուն դէմ, և գթութեան ու կարեկցութեան կը շարժէին թշուառացեւոյ վրայ:

Կը շարունակուի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Արտաշատ:

Վեանաշխարհի անհուն երեսը մարդկային անբաւ վարուց մատենան է, և անոր ամէն մէկ կտորը մի մի էջեր են: Բայ անբաւ վարուց մէկ շատն ալ Հայաստան աշխարհի վրայ գրուած է: Բաբէ, որչափ ջնջեալ էջեր, որչափ կիսեղծ տողեր կը հանդպին ազգասէր ուղևորի մը տառապագին աչքերուն, երբ իր մտաց թւերովը կը ճանապարհորդէ Հայաստանի ամէն մէկ տեղւոյն վրայ խորհրդածելով, և ցուրտ սարսուռէ մը ըմբռնեալ իր դառն հեկեկահոաց մէջ կը հեղձանի: — Բաջիկայ պատկերս Բրտաշատ քաղաքի յատակապիծն է. Բրտաշատ՝ որ մեր աշխարհի կիսեղծ էջերէն մէկն է: Տեղը տարակուսական, արքունիքը փշրած, մեծութիւնը չափաւորած: Բայց իր փառքն ստոյգ ու ապահոված է, բարի յիշատակը կանգուն, համբաւը մեծ ու անկողնչելի:

Վանի որ մէկը իր հայրենիքէն հեռու կեցած, հայրենեաց մէկ քաղաքին

1 Արժանի կը սեպենք անդրադարձնել տալու հոս մեր ընթերցողները՝ թէ այսպիսի անգութ ու գգնեայ կրօնքի մը մէջ ալ, որ ճակատագրին ձեռքը կը մասնէր զմարդիկ, կը ջանային բանաստեղծք մարդկութեան տառապանքները քաղցրացնել մարդկանց աչքին առջև՝ կերպով մը ի մացընելով անոնց որ մարդուս ազատութիւնը զերծ է յամենայն կապանաց և անկախ յամենայնէ. որովհետեւ բնածին գիտութեամբ մը կը զգային իրենց իրենց սրտերնուն մէջ այս հզօր ճշմարտութիւնը:

կամ գաւառին վրայ ուզէ ճառել, կարելի չէ որ պարզ ու մեկին կերպով նոյն տեղւոյն վրայ ստուգաբանէ: Հիմակուան Բրտաշատին վրայ ճառելիքիս մեծ մասը օտարազգի մատենագիրներէն առած էմ, և նոյնը պիտի աւանդեմ առանց անոր ճշմարտութեանը երաշխաւորելու: Բայց մենք մինչև ցերեք օտարածին պատմչաց ու աշխարհագրաց պիտի դիմենք, մեզի յատուկ եղած բաներուն վրայ տեղեկութիւն առնելու: Սեր հայրենի քաղաքներուն ու գաւառներուն վրայ տեղեկութիւնը ազգային գրիչներէն ընդունելու կ'անձկանք, և անոնց ակնկալեօք օր ըստ օրէ կը սպառինք: Սեր իղձը ո՞վ գիտէ, մեր սրտհատութիւնը ո՞վ կը տեսնայ:

Բրդ այս յօդուածս գլխաւորաբար երկու բանի վրայ պիտի յաճի. մէկը թէ Բրտաշատ քաղաքին բուն շինողն ո՞վ է, և երկրորդ՝ թէ հիմա տեղը ուր է. այս ետքի հատածին մէջ օտարաց ստոյգ կարծուած խօսքերը միայն պիտի բովանդակեմ, աղաչելով մեր ազգային գրիչներուն որ իրենց ջանասէր գործունէութեամբ մեզ աջակցին ոչ միայն Բրտաշատին հիմակուան տեղւոյն, դիրքին, կացքին, մեծութեանը, շրջապատին և աւերակաց վրայ մանր տեղեկութիւն մը գրուածքով կամ տպագրութեամբ հրատարակելու և մեր սխալները ուղղելու, այլ և ուրիշ հին քաղաքաց վրայ ալ ընդարձակ տեղագրութիւններ ատեն ատեն հրատարակելու:

Բրտաքին ու բնիկ պատմիչները մեզի երկու Բրտաշէս կը ցուցնեն որ Բրտաշատ քաղաքին շինողն եղած ըլլան: Սէկն է, ըստ արտաքնոց, Բրտաշիաս հայկաղն իշխանը որ մեծին Բնտիոքոսի Բսորոց թագաւորին կողմանէ Հայաստանի վերի մասին վրայ կուսակալ կեցած էր, Վրիստոսէ 180 տարիի չափ առաջ: Իսկ երկրորդ, ըստ ազգային աւանդութեան և պատմութեան, Բրտաշէս Բ որդի Սանատրուկոյ, Վրիստոսէ 88 տարի ետքը. որ է ըսել, առջի շինողէն 260 տարի ետքը: